

Lärarinnor och deras familjebildning

JOHANNES WESTBERG*

Universitetet i Groningen

Emil Marklund, *Teachers' Lives in Transition: Gendered Experiences of Work and Family among Primary School Teachers in Northern Sweden, c. 1860–1940*, Report from the Demographic Data Base no. 3, Umeå studies in history and education no. 23 (Umeå: Umeå universitet, Institutionen för idé- och samhällsstudier 2021). 117 s. + 4 delstudier.

Trots en rad viktiga insatser av bland annat Egil Johansson, Bengt Sandin, Tomas Englund och Christina Florin, var det först under 2000-talet som utbildningshistoria etablerades som ett vitalt mångdisciplinärt forskningsfält i Sverige. Under denna period skedde en kraftig ökning av antalet aktiva forskare, och samarbetet mellan både enskilda forskare och mellan forskningsgrupper utvecklades. Hur och varför detta skedde förtjänar fortsatta studier. Historievetenskapens intresse för nationsbyggande och läroplansteorins inflytande inom pedagogikämnet var säkert betydelsefulla intradisciplinära skäl. Andra orsaker står att finna i forskningens yttre förutsättningar. Här var sannolikt den utbildningsvetenskapliga kommitténs inrättande 2001 och lärarutbildningsreformen 2011, som innebar att utbildningshistoriska perspektiv fick en självskriven plats inom många lärarutbildningar, viktiga. Drivande i denna utveckling var även det utbildningshistoriska nätverket – som bildades vid Svenska historikermötet i Uppsala 2005 – de nordiska utbildningshistoriska konferenserna, och *Nordic Journal of Education*.¹

Till de forskningsgrupper som varit helt avgörande för den svenska utbildningshistoriska forskningens expansion under 2000-talet hör Historia och utbildningsvetenskap i Umeå, under ledning av Daniel Lindmark och

* Professor i utbildningens historia och filosofi; fakultetsopponent

1. För en översikt över den svenska och nordiska utbildningshistoriska forskningens utveckling, se Johannes Westberg, "Bright Nordic Lights: A revitalized interdisciplinary history of education in the massified higher education of the Nordics", *History of Education* (kommande).

Anna Larsson. Under åren 2010–2019 producerade forskningsgruppen elva avhandlingar med utbildningshistorisk inriktning, till vilka nu Emil Marklunds avhandling – samfinansierad av Umeå centrum för genusstudier – lämnar ett gott tillskott.

Emil Marklunds engelskspråkiga avhandling behandlar lärarnas historia, som naturligtvis är central inom det utbildningshistoriska fältet, men också av intresse för historiker i allmänhet som ägnar sig åt frågor kring klass, genus, identitet, försörjning och lön.² Lärarnas centrala roll inom utbildningsväsendet lämnar dock forskaren med en viktig utmaning: vad finns det för möjliga kunskapsbidrag till ett forskningsfält som redan i stor detalj skärskådat lärarna, deras pedagogiska verksamhet och kamp för bättre villkor?

Marklund löser detta genom att förflytta blicken från klassrummet och lärarnas professionella kamp, till deras levnadsbanor och förhållandet mellan lärares arbete och familj, 1860–1940. I denna sammanläggningsavhandling behandlas detta problem med utgångspunkt från en *life-course approach* – översatt till levnadsbanor eller livsförlopp – i tre artiklar och ett paper som på olika sätt belyser lärares levnadsbanor genom analyser av lärares sociala bakgrund, deras sociala nätverk, deras barnafödande, och hur lärarinnor kombinerade barnafödande och arbete. Genom att kombinera kvalitativa och kvantitativa material, kan Marklund därmed belysa flera av de antaganden som ofta gjorts om periodens lärare. Till dessa hör bland annat de om lärares sociala bakgrund, civilstånd (läraren som ”fröken”), och lärares sociala isolation på landsbygden.

Avhandlingens delstudier

Avhandlingen inleds med en fyllig kappa om 103 sidor, exklusive käll- och litteraturförteckning, där historisk kontext, forskningsfält, teoretiska begrepp och källmaterial presenteras. Läsaren får här en översikt över såväl det svenska samhällets som det svenska skolväsendets utveckling, och inblickar i undersökningsområdet, som omfattar området kring Umeå och Skellefteå. Det är också här som Marklund beskriver sitt teoretiska intresse för levnadsbanor, klass och genus, samt de källor han använder. Detta inkluderar två databaser vid Enheten för demografi och åldrandeforskning Umeå universitet (POPUM och POPLINK), ett register över lärare i Skellefteåtrakten sammanställt 1937, och en dagbok författad av lärarinnan Ester Vikström.

Därefter följer avhandlingens fyra delstudier, varav tre är publicerade artiklar. Den första artikeln ”Who was Going to Become a Teacher?” (2021), publicerad i *History of Education*, behandlar svenska folkskollärares sociala

2. För ett exempel på det senare, se Erik Bengtsson & Svante Prado, ”The rise of the middle class: the income gap between salaried employees and workers in Sweden, ca. 1830–1940”, *Scandinavian Economic History Review* 68:2 (2020).

bakgrund, 1870–1950. Trots att detta är en grundläggande fråga, har den inte analyserats närmare i det svenska fallet – i stället finns endast deskriptiva data som antyder att lärare huvudsakligen kom från bonde- eller arbetarbakgrund. Med hjälp av församlingsregister sammanställda i databasen POP-LINK i Umeå, har Marklund använt sig av ett dataset av 183 194 individer för att identifiera lärare i Skellefteå- och Umeåområdet. Genom nödvändiga jämförelser med tillgängliga register över lärare i dessa områden vid ett antal tidpunkter, kan Marklund fastställa att mellan 95 och 100 procent av alla lärare i området ingår bland de 2 605 lärare som identifierats i POPLINK-materialet under undersökningsperioden.

Resultatet av detta mödosamma arbete är viktigt, men kanske inte så överraskande givet det vi redan vet. Marklund kan fastlägga att läraryrket under undersökningsperioden 1870–1950 hade ett stabilt rekryteringsmönster i Västerbotten. Av alla lärare i de studerade områdena hade 43,6 procent en bondebakgrund, medan 17,9 procent hade sitt sociala ursprung bland okvalificerade arbetare, 16,6 procent bland kvalificerade arbetare och 16,3 procent bland chefer och tjänstemän (*managers and professionals*). En styrka i Marklunds analys – som också återkommer i andra delar av avhandlingen – är att han tydligt särskiljer olika kategorier av lärare. Han kan därmed visa att de lågavlönade småskollärarna i högre grad hade bondebakgrund (52,6 procent) i jämförelse med folkskollärarna (26,7 procent), och att de i lägre grad kom från gruppen chefer och tjänstemän (12,5 procent i jämförelse med 23,7 procent). Även om skillnaderna i lön och arbetsvillkor mellan småskollärare och folkskollärare är välkända inom den utbildningshistoriska forskningen, är detta ett intressant resultat som länder till fortsatta analyser av skillnader mellan olika lärargrupper.

Marklund räknar också på sannolikheten att en individ från en viss grupp skulle bli lärare. Han kan därmed konstatera att barn till högre tjänstemän faktiskt hade högre sannolikhet att bli lärare än bönders barn. Vad detta statistiska samband faktiskt betyder är dock en intressant fråga som Marklund hade kunnat diskutera mer. Säger detta något om läraryrket, där lärarna trots allt huvudsakligen hade en bondebakgrund, eller säger detta något mer om de sociala grupperna i fråga?

Den andra artikeln, ”Ett år med Ester” (2017), är publicerad i *Historisk tidskrift*. Med utgångspunkt från ett mikrohistoriskt angreppssätt baseras den huvudsakligen på den dagbok som småskollärarinnan Ester Vikström skrev under drygt ett år 1901–1902, när hon (född 1882) var omkring tjugo år gammal. Med fokus på socialt nätverk och känsloliv analyseras alltså en period i en lärarinns levnadsbana innan giftermål och familjebildning: passande nog förlovade sig Ester 1902 och gifte sig 1906 med den man som omskrivs i dagboken. Enligt Marklund visar artikeln framför allt att Ester var en ak-

tiv kvinna i lokalsamhället med ett brett socialt nätverk och en mångsidig känslöpalett som omfattar såväl relationer till barn och bekanta, som hennes framtida fästman.

Den tredje artikeln "A Prelude to the Dual Provider Family" (2019) är samförfattad med Glenn Sandström som försteförfattare. Den är publicerad i *The History of the Family*, och i fokus står nästa steg i lärarinnornas levnadsbana: den eventuella familjebildningen och barnafödandet. I likhet med avhandlingens första artikel, är den baserad på databasmaterial från POPLINK, denna gång 54 871 kvinnor födda åren 1880–1939. Denna grupp har därefter fördelats in i tre grupper utifrån det år de fyller 20. Detta ger en grupp av kvinnor i reproduktiv ålder under perioden 1900–1919 innan den *baby boom* som inleddes vid 1930-talets mitt, och två grupper av kvinnor under denna *baby boom* (1920–1939 och 1940–1959). I fokus står kvinnornas socio-ekonomiska position, när de födde barn och hur många barn de födde.

För en utbildningshistoriker är resultaten mycket intressanta. Sandström och Marklund visar att medelklasskvinnor (inklusive lärarinnor) födde färre barn än andra kvinnor under de två första perioderna. Men de visar också att lärarinnor, i likhet med sjuksköterskor och andra så kallade *caring professions*, fick barn i högre grad än kontorsarbetare och andra medelklasskvinnor. Lärarinnor och sjuksköterskor var dessutom föregångare i utvecklingen mot en tvåbarnsnorm, då deras tendens att skaffa ett tredje barn minskade tidigare än hos kvinnor från andra sociala grupper.

Den fjärde artikeln "Teaching and Family: Either or Both?" föreligger i avhandlingen endast i form av ett *paper*. Den baseras på ett spännande lärarregister över omkring 500 lärare som levtt och arbetat i Skellefteå församling sedan 1842, som läraren Rudolf Lundmark sammanställt 1937. För att säkerställa informationen i registret, och komplettera det som saknats, har Marklund även använt sig av 17 ytterligare källor. I många sammanläggningsavhandlingar är den avslutande artikeln den enklaste och minst arbetskrävande. Så är alltså inte fallet i denna avhandling.

Denna artikel kan ses som en fördjupning av den tredje artikeln. Här studeras relationen mellan arbete och familjebildning åren 1860–1937, och Marklund ställer frågor kring i vilken utsträckning som lärarna bildade familj, och hur detta varierade med kön, lärarutbildning och födelseår, samt hur ett återvändande till yrkeslivet påverkades av dessa faktorer. Marklund visar att folkskollärarinnor födda före 1880 sällan bildade familj, men att det därefter blev allt vanligare. Män fortsatte att arbeta som lärare efter att de blivit föräldrar, medan det blev allt vanligare att lärarinnor återvände till läraryrket efter barnafödelse efter sekelskiftet 1900.

Diskussion

Med sina studier av lärarnas historia bidrar Marklund till en växande forskning om 1800-talets och det tidiga 1900-talets lärarkår. För svensk del ger följande avhandlingar en inblick i en del av det arbete som gjorts: Christina Florins studie av professionaliserings- och femininiseringsprocesser i *Kampen om katedern* (1987), Margareta Mellbergs brett upplagda undersökning *Pedagogen och det skrivna ordet* (1996), Joakim Landahls undersökning av lärares fostransarbete i *Auktoritet och ansvar* (2006), Göran Sparrlöfs studie av professionella konflikter mellan lärare och lärarinnor i *"Vi manliga lärare"* (2007), och Sofia Perssons undersökning av lärarnas yrkesprojekt i *Läraryrkets uppkomst* (2008).

Där dessa avhandlingar indikerar vår ökande kunskap om lärares arbete och professionella kamp, visar de också vilket tydligt och originellt kunskapsbidrag som Marklund gör med sin avhandling. Genom att vända blicken från läraryrket till lärarna och deras levnadsbanor och familjebildning besvarar Marklund frågor som för detta forskningsfält är tämligen nya. Han gör det också med ett angreppssätt som är originellt för sammanhanget. Hans intresse för klass och genus är välförankrat inom den utbildningshistoriska forskningen, men han tillför där ett teoretiskt intresse för levnadsbanor och ett metodologiskt intresse för kvantitativa metoder och de möjligheter som befolkningsdatabaser kan erbjuda utbildningshistoriker. Även om allt inte är nytt – Marklund är förstås inte den första som exempelvis studerat lärarens klassbakgrund – så finns det alltså goda skäl att denna avhandling ska följas av fler liknande studier. Det finns mycket kvar att göra rörande lärares familjebildning. Det finns därtill resonemang i avhandlingens kapp som öppnar upp för mycket spännande frågor kring det geografiska rummets betydelse, bland annat rörande inrättandet av olika lärarseminarier och vilka konsekvenser som det fick.

Mot bakgrund av forskningen kring läraryrket – såväl den svenska som den internationella – är det några aspekter av detta avhandlingsprojekt som särskilt bör framhållas. Avhandlingen har en slående bredd. Marklund ägnar sig åt såväl lärarnas socioekonomiska bakgrund som sociala nätverk, fertilitet och yrkesliv. Avhandlingen inkluderar både kvalitativa analyser av en lärarinns dagbok och kvantitativa analyser som logistisk regression eller överlevnadsanalys (*survival analysis*). Jag uppskattar kanske särskilt Marklunds val av källmaterial. Han nöjer sig inte med att enbart göra kvantitativa övningar på existerande databasmaterial, utan samlar själv in det material som behövs för att besvara sina frågor. Intressantast i det avseendet är avhandlingens fjärde artikel som baseras på ett unikt lärarregister som kompletterats med information från en rad väl valda källor till lärarnas historia. Vid sidan av Skellefteå landsförsamling och Skellefteås stadsförsamlings

respektive kyrkoarkiv, har även bland annat Pehr Borghs värdefulla *Utförlig och fullständig matrikel öfver Sveriges folkskollärare, organister, kantorer och klockare* (1889) och tredje volymen av *Sveriges småskollärarinnor i ord och bild* (1937), under redaktion av Ruth Linder, konsulterats.

Eftersom avhandlingar skrivs inom en begränsad tidsram, finns det ofta ett samband mellan deras styrkor och svagheter: har mycket tid lagts på något, kommer mindre tid att kunna läggas på annat. I detta fall är mitt intryck att kappan blivit något styvmoderligt behandlad. Mer arbete hade kunnat läggas på att klarlägga avhandlingens syfte, som i min mening inte helt motsvarar de studier som faktiskt gjorts. Marklund formulerar avhandlingens syfte som att undersöka "the link between professional work and private life among teachers from a life-course perspective, and how this link changed during the period 1860–1940" (s. 7). Detta är naturligtvis ett intressant ämne, inte minst eftersom många lärare fortfarande vid sekelskiftet 1900 hade fri bostad i skolhuset som en del av sin lön. Givet de studier som Marklund publicerat – och det faktum att han inte genomför en studie av lärarlöner vilket torde vara absolut centralt mot bakgrund av ett sådant syfte – tycks det för mig snarare som att Marklund ägnar sig åt att studera lärares livsbanor med fokus på deras familjebildning.

Jag kan också sakna en bred forskningsöversikt som genom att presentera forskningsfältet tydligt anger vilka grundläggande bidrag som avhandlingens delstudier lämnar. Marklund är ovanligt väl insatt i den internationella forskningen kring lärarnas historia. I sina artiklar refererar han till väl valda studier på ett sätt som antingen motsvarar eller överträffar läsarens förväntningar. Forskningsöversikten i avhandlingens kappa är dock tunnare, och omfattar varken alla de relevanta studier som diskuteras i artiklarna eller alla de studier som läsaren hade förväntat sig. Dess tematisering i studier av det könskodade läraryrket, lärares levnadshistoria och lärare i lokalsamhället matchar dessutom varken forskningsfrågor eller framhåller avhandlingens forskningsresultat. I ett forskningsfält om lärarnas historia som fokuserat så mycket på yrket och profession gör Marklunds studier av lärare och deras familjeformering flera grundläggande och verkligt originella bidrag som tydligare kunnat framhållas här.

Avhandlingens karaktär kan kanske relateras till sammanläggningsavhandlingens formatet. Mitt intryck är att sammanläggningsavhandlingar kan göra det svårare att formulera ett övergripande syfte och sammanfatta avhandlingens huvudsakliga forskningsresultat. Kanske beror det på att fokus under forskningsprocessen legat på enskilda artiklar. I detta fall har också formatet påverkat avhandlingens delstudier. Det hade förstås varit spännande om Marklund, när alla artiklar förelåg, hade kunnat gå tillbaka till den andra artikeln "Ett år med Ester" (2017) och revidera den så att den tydligare

bidrog till avhandlingens resultat, och till det internationella forskningsfältet. Dyligt dagboksmaterial är ju en fantastisk källa för den som vill studera lärares levnadsbanor och familjeformering.

Samtidigt har sammanläggningsavhandlingen sina fördelar. I detta fall har formatet uppmuntrat till en tematisk, teoretisk, metodologisk och inte minst disciplinär bredd som man sällan ser i monografier. Därmed har också några verkligt nya steg i lärarnas historieskrivning kunnat tas, både i vår förståelse av lärarnas sociala bakgrund, men också rörande deras sociala nätverk och fertilitet. Detta ger avhandlingen en särskild tyngd, och gör den utan tvekan till en av de mest spännande och originella avhandlingarna i utbildningshistoria under de senaste 15 åren.